

NÉHÁNY KRITIKUS ROSA TAXON KUTATÁSA
A BALATON-FELVIDÉKEN ÉS A BAKONY KAPCSOLÓDÓ
TERÜLETEIN

DR. FACSAR GÉZA

Kertészeti és Élelmiszeripari Egyetem, Budapest

ABSTRACT: *Studies on some problematic taxa of genus Rosa inhabiting the Balaton-Highland and surrounding areas of the Bakony Mountains* – Author succeeded at first in establishing the occurrence and cenological relations in the investigated area of the Central European (continental) *R. elliptica* TAUSCH, which belongs to the more rare species of the subsectio *Rubiginosae*. Having revealed the up to date unknown localities of the Pannonian Carpathian species *R. zalana* WIESB. it could be shown a gradual transition of the Illir-Pannonic species *R. zagrebiensis* VUKOT. et H. BR. and *R. szabói* (BORB.) FACSAR through the borderline of the Great Hungarian Plain as well as that of the inner basins and of the volcanos of the Balaton-Highland. Typical is for the Balatonicum the species *R. polyacantha* (BORB.) DEGEN being a Balkan-Pannonian floral element. Absent is on the other hand the microspecies *R. hungarica* KERN, being also characteristic for the Balkan-Peninsula. The Pontian-subcontinental species *R. livescens* BESS. belonging to the Subsectio *Jundzillianae* seems to be more frequent in the eastern part of the investigated area, whereas in the western one it is very rare, this species is a relict of the steppe region.

A Nyolcadik Bakony-kutató Anketón a Bakony és a Balaton-felvidék rózsafldrójának fontosabb jellemzőit foglaltam össze (FACSAR 1980a) a *Rosa* nemzetség spontán és szubszponán taxonjainak jellemzésével.

Folytatva a *Rosa* populációk területi kutatását, areálgeográfiai és cönológiai szempontból is vizsgáltam néhány kritikus alakkör jellemzőit a Balatonicum és a Vesprimense területén. A taxonokhoz kapcsolódó vizsgálatok a subsectio *Rubiginosae* CRÉP. és a subsectio *Jundzillianae* CRÉP. körében folytak.

A *Rosa elliptica* TAUSCH hazai populációinak revíziója (FACSAR 1982) nyomán megállapítható volt, hogy mind Magyarország egészére nézve, mind szűkebb kutatási területünkön alig ill. félreismeret taxonról van szó. Ennek a közép-európai fajnak hazai populációi homogének és kontinentális jellegű areát foglalnak el. A Matricumban és a Duna–Tisza közén, továbbá a Bakonyicum keleti, kontinentálisabb szárnyán találjuk termőhelyeit.

Egyes délnyugat-dunántúli populációk néhány morfológiai bélyegük alapján (elliptikus levélke, virágzás után felálló csészelevelek stb.) tévesen soroltattak be BORBÁS (1882) által ebbe a fajba. Olyannyira ez a tévedés uralta az erről a fajról alkotott képet, hogy az addigi adatok alapján ritka faj magyar nevét „dunántúli rózsza”-ként írták le először (SOÓ–JÁVORKA 1951). Erre a dunántúli alakkörre a *R. szabói* (BORB.) FACSAR taxonnál még visszatérek.

A *Rosa elliptica* több lelőhellyel szerepel RÉDL (1942) Bakony-flóraművében. Valójában egyik sem konkrét, hanem általánosított adat, amelynek alapja BORBÁS (1882) Somlóról közölt *R. elliptica* TAUSCH subsp. *szabói* BORB. adata (Veszprém megye, ill. Bakony átalakítással!).

A *R. elliptica* első, biztos lelőhelyét 1979-ben találtam meg a Veszprém–várpalotai fennsíkon, kopár dolomitmezőn, a Sóllyra vezető út mentén. Ennek a közép-európai fajnak a szórványadata a faj dél-északi és a velencei-hegységi előfordulásaival mutatott szorosabb kapcsolatot.

A Balaton-felvidékről (Lesenceistvánd: Kecskvári-hegy) POLGÁR 1942-ben közölte ezt a fajt. Az 1924 júliusában gyűjtött bizonyító herbáriumi példány a budapesti Természettudományi Múzeum Növénytárában megtalálható. Mivel a jellegtelen hajtásrészlet nem eléggé informatív, továbbá taxonozottsága is kérdésessé vált, ezért csak a lelőhely átkutatása alapján lehetett egzaktabb véleményt alkotni erről a taxonról.

1986-ban nyílt lehetőség a kérdéses lelőhely körzetében a potenciális termőhelyek kutatására. A *Rosa elliptica* egyetlen példányban a Kecskvári-hegy csúcsa közelében, ritkuló molyhos-cseres tölgyesben megtalálható volt. A dolomitcsúcs nyílt sziklagyepjében viszont már a *R. polyacantha* alacsony sarjtelepei élnek. Bebizonyosodott, hogy az utóbbi fajról származhatott a *R. elliptica* néven meghatározott és közölt

POLGÁR-féle adat. Amíg a *Balatonicum* tipikus rózsája a *R. polyacantha* mindhárom dolomitkiemelkedésen megtalálható volt, addig a *R. elliptica* csak a Kecskvári-hegyen, amelyik az uzsai völgyhöz esik a legközelebb.

A *R. elliptica*-t újabbán még két lelőhelyről gyűjtöttem be. Egyik az észak-bakonyi Jásddal átellenben a Tési-fennsík szélének löszén *Linum hirsutum*-mal, illetve a pannonhalmi dombvidék kontinentálisabb felén, Écsen vadrozás (6 Rosa-faj) erdei fenyvesben, szintén löszön.

Tehát kutatási területünkön a *Rosa elliptica* a *Vesprimense* flórajárásra jellemző taxon. Termőhelyei a löszön, olykor dolomitra települt és napjainkra erodált lösztakarón kialakult tatárjuharos lösztölgyes (*Aceri tatarico* – *Quercetum*): Öskü (!), Sóly, Jásd, Écs, vagy molyhos–cseres tölgyesben (Orno – *Quercetum*), ill. származékaiban: Lesenceistvánd (Kecskvári-hegy). Utóbbi a *R. elliptica* legnagyobb legnyugatibb termőhelye egyben Magyarországon is. Ezért előfordulását fontos bizonyítékként értékelhetjük a Dél-nyugat-Dunántúl szubmediterrán–atlanti befolyás alatt álló flórajában a dolomit reliktumórzó tulajdonágának, valamint az erdőssztyepp elemek azonális előfordulásának (FACSAR 1984–b).

A szomszédos Zalai-dombvidékről gyűjtött és közölt *R. elliptica* (PÓCS–KÁROLYI, 1969) bizonyító példányai a Természettudományi Múzeum Növénytarában Budapesten és az Agrártudományi Egyetem herbáriumában Gödöllőn kevert és nem fajazonos anyagot tartalmaznak!

Az illatos levelű rózsák másik fajcsoportjából több rokon kisméretű vizsgáltam. A *Rosa caryophyllacea* BESS. tipikus alakjában egy pontusi-kontinentális elterjedésű, pontatlanul leírt rózsafaj (KLÁSTERSKÝ, 1974), amelyet a Kárpát-medencében ± tipikus alakjában eddig csak Szlovákiában találtak meg. Más vélemények szerint (VĚTVIČKA–ZIELIŇSKI 1981) a bizonyító herbáriumi példányok alapján érvénytelen taxon. Egyedüli konkrét taxonnak ebből az alakkörből csak a zalai rózsza (*R. zalana* WIESB.) tekinthető.

Magyarországon ebből az alakkörből kétségtelenül a zalai dombvidék szőlőhegyeiről leírt *R. zalana* a leggyakoribb taxon (DEGEN 1924, SOÓ 1966, FACSAR 1985, 1986a). Ez a pannon-kárpáti faj (FACSAR 1980b) hazánkban diszkontinuus areájú. Ebben a rokonsági körben találunk elvirágzás után felálló csészéjű taxonokat is. Utóbbiak azonban terméséréskor ezt a jellemzőjüket elveszítik. Utóbbiak közé sorolom a *R. zalana* típusához közelebb álló *R. zagrebiensis* VUK. et H. BR.-t és a *R. caryophyllacea*-hoz közelebbi *R. szabói* (BORB.) FACSAR kisméretű fajokat. Ezúttal csak az utóbbi, illír-jellegű kisméretű fajról (FACSAR 1985) kívánom megemlíteni, hogy laza lombozata, az egyes bogernyők fővirágai kocsányainak mirigytelensége, a nyár közepére lehulló, virágzás után felálló csészélevelei humidabb areára utalnak. Kutatási területünkön a somlói előfordulás szigetzerű a bazaltsapka kaszálón és a legfelső szőlők dűlőútjainak mezsgyéin. Eredeti termőhelye a *Balatonicum*-hoz sorolt bazalt tanúhegyek sajmgöygyes molyhos–tölgyes bokorerdők szárazabb gyepekkel alkotott mozaikja, amely a mikrorelief tagoltsága miatt közvetlenül érintkezik a gyertyános tölgyesekkel. A termőhely jellemzője a ponto-kontinentális *Rosa livescens* és az atlanto-mediterrán *Orobanche hederae*. Ez a termőhely napjainkban az Ormánságból leírt *Rosa szabói* egyetlen igazolt lelőhelye Magyarországon.

A *R. zalana* a *Balatonicum*-ban korábbi adatok szerint csak annak nyugati végére, a *Saladiense* határán fekvő Keszthelyi-hegységre és a *Badacsonyra* volt jellemző (BORBÁS 1900). Újabb lelőhelyeit egy távolabbi bazalt szigetegy molyhos tölgyesében (Köveskál feletti Fekete-hegy), másrészt tatárjuharos lösztölgyesek származékcserejéseiben (Öskü, Kőszárhegy) állapíthattam meg.

Az Északi-Bakony déli előterében Degen, Lengyel, Polgár gyűjtései alapján, több gyűjteményben dokumentáltak, nem ritka a *R. zalana*. Jellemző viszont erre a körzetre a *R. caryophyllacea*–*zalana* alakkörök összetemosodottsága (DEGEN 1880, DEGEN 1924, RÉDL 1942). Továbbá az is megállapítható volt, hogy a Duna-zug-hegységben olyan jellemző *R. zalana* alakkört itt nem gyűjtötték (FACSAR 1986a).

FEKETE (1964) a Bakony növénytakarójának jellemzésekor a kontinentálisabb Keleti-Bakonyhoz számítja a Papod tömegét és a Márkótól északra eső hegyeket. Rhodológiaiilag ez igazolható is a *R. zalana* s. l. alakkör előfordulásával, de a Somlóhoz hasonlóan az illír és pannon alakkörök átmeneti zónájaként is értelmezhető.

A 19. századi analitikus, sok kisméretű leíró rodológiai kutatás eredménye a *Rosa hungarica* KERN. és a *R. polyacantha* (BORB.) DIEGEN is. Ezeket a taxonokat később kis viráguk miatt a *R. micrantha* SM. gyűjtőfajba sorolták (BORBÁS 1880, DEGEN 1924, SOÓ 1964), figyelmem kívül hagyva feltűnő, differenciális bélyegeiket: a fehér szirmokat, a szőrös-bozontos bibeszálakat és a levelek gyantás illatát. Ez a két taxon a Kárpát-medencében éri el areájának északi határát (FACSAR 1985).

A magyar rózsát (*R. hungarica*) KERNER a Pilis-hegyről írta le. Vizsgálataim szerint – a századfordulói herbáriumi adatokkal megegyezően – a Pilis- és a Budai-hegység mészkövén és márgáján gyakori, de pontszerű előfordulással.

A *R. hungarica*-t megtaláltam a Velencei-hegységben is. Eddig nem találtam viszont bizonyító anyagot a faj keleti-bakonyi (RÉDL 1942) és balaton-felvidéki (BORBÁS 1900) előfordulásra, ide számítva a túlpárti, szántói lelőhelyét is (HORVÁT 1942). Borbással ellentétben csak a *R. polyacantha* előfordulását sikerült megállapítanom a vizsgált területen. Kétségtelen viszont, hogy Tihany geizirkúpjain a *R. poly-*

acanthanak egy gracilisebb, törpe típusa fordul elő kúpos diszkusszal, de a levélkéik alakja, száma (7), a túlökyszerű tüskék kissé ívelt alakja, a gyengén szőrös bibeszálak egyértelműen a *R. polyacantha* populációjuk jelenlétére utalnak. Ezt a taxont Borbás egy másik faj formájaként az Isztriai-félszigetről írta le, de Magyarországon először Hermann találta meg, éppen a Tihanyi-félszigeten.

Ez az illír areájú faj Magyarországon a hasonló, kissé kontinentálisabb növénytársulásokban előforduló, közép-balkáni *R. hungarica*-val vikariál. A két faj elterjedése a Balkán-kutatók (Beck-Mannagetta, Braun, Degen, Dingler, Hayerk, Keller, Urumov) adatait is figyelembe véve a Balkánon jól elkülönült, csupán legdélebbi előfordulásaik között Macedóniában és Észak-Görögországban. A *R. polyacantha* saját gyűjtéseim alapján nem ritka a bulgáriai Rodope száraz, füves völgyeiben.

A *R. polyacantha* illír areája és morfológiai bélyegei alapján felfogható a Mediterrán középső és nyugati területén található, montánabb rózsafajok (*R. sicula* TRATT., *R. serafinii* VIV.) felé összekötő (cline) fajként is.

A *R. hungarica* ezzel szemben a Mediterrán keleti területe felé mutató cline-faj az atlanti-mediterrán *R. micrantha* SM. s. str. és a balkáni *R. pontica* DIMITR., valamint a kelet-szubmediterrán *R. turcica* ROUY fajok felé. A *R. hungarica* balkáni areájából a Duna völgyén át (egyetlen adata Romániában Turni Severin közelében!) terjed az újabb, bár kisebb méretű florisztikai gátig, a Dunazug-hegység mészkő vonulatáig. Ebből a centrumból délnyugat és északkelet felé arányosan csökkenő gyakorisággal találhatók termőhelyei.

Más összehasonlításra ad alkalmat mind magyarországi, mind a vizsgált területre vonatkoztatva a *Rosa livescens* BESS. populációinak vizsgálata. A *R. livescens* a *R. gallica* L. és a *R. canina* L. s. l. közötti hexaploid és heptaploid alaksorozatokat foglal magába. Hasonlósági alapon kevert tüskézettű típusait *R. gallica*-nak, míg a csaknem tüskétlen és egyszerű tüskézettű típusait *R. canina*-nak tüntetik fel cönológiai felvételekben. A *R. gallica* cönológiai spektruma ezáltal azonban jobban torzult, mint az egész országban közönséges és gyakori, csaknem társulásközömbös, apofiton *R. canina*-é (FACSAR 1986b).

A *R. livescens* areálegeográfiai helyzetét meghatározva Magyarországon, egyértelműen kiderült, hogy a faj kollin előfordulása, szubkontinentális jellegű. Viszonylag kevés termőhelye az Alföld-peremi, ill. a hegyvidéki erdőssztyepp bokorerdeiben, sziklagyepjeiben és (szegély-, ill. származék-) cserjejeiben található. Magyarország klímazonális vegetációtérképén a *R. livescens* areája a humid (lomboserdők)- és a szemiarid (erdőssztyepp) klíma ill. növényzeti határzónában helyezkedik el, reliktum jellegű (FACSAR 1984a).

A *R. livescens* a Balatonicumban és a Bakony keleti felében az illír-jellegű molyhos-tölgyes bokorerdeikben (Cotino–Quercetum) és a melegkedvelő tölgyesekben (Orno–Quercetum), valamint a kapcsolódó sziklagyeppek mozaikkomplexében él.

A Mezőföld peremén a Velencei-hegységben (Nadap), a Balaton-felvidék paleozoós rögein (Füle : Kő-hegy, Balatonfőkajár : Somlyó), a balatoni magasparton (Kenese és Fűzfő között) ismertek lelőhelyei. A Balaton-felvidéken Vörösberénytől Pécselyig a mészkő és dolomit hegyeken, majd azon túl is sziget-szerűen a vulkánok csúcsain található hosszútartakos, alacsonyabb sarjtelepei (Tihany, a Káli-medence peremén Hegyestű, Fekete-hegy, a Tapolcai-medencénél Tóti-hegy, Gulács, a bakonyalji Somló, a vasi Kissomlyó).

A Bakonyból is a Veszprém–Várpalotai-fennsíkról, kiugró dolomit- és mészkőszirtokról ismert a *R. livescens*: várpalotai Vár-hegy, Öskü, veszprémi Csatár-hegy, márkói Kápolna-domb, eplényi Tobán-hegy, cseszneki Vár-hegy.

A *R. livescens* a Vasi-sziget-hegyektől a Lajtaicum-ig, ill. a Gerecsében, majd a Matricumban a Neogradensé-től (Fót, Diósjenő) keletre a kontinentális-jellegű molyhos-tölgyesek (Corno–Quercetum), bokorerdeik (Ceraso–Quercetum), gyöngyvesszős cserjések (Spiraeetum mediae) növénye (FACSAR 1984b).

A *R. livescens* cönológiai és areálegeográfiai jellege tehát kitűnő példa egy pontusi-kontinentális fajra, mégis az említett társulások legreprerzentatívabb cönológiai feldolgozásaiban sem a Balatonicumban, sem a Vesprimense területéről nem szerepel. Ezt pótlandó, öt éve mind a *R. gallica*, mind a *R. livescens* lelőhelyeiről készítik cönológiai felvételeket. Ennek eredményeiről egy másik alkalommal fogok beszámolni.

Azt sikerült megállapítani, hogy a *R. gallica* és a *R. livescens* areálegeográfiai és cönológiai képe részben átfedi egymást. Ez a tény megállapítható volt vizsgálati területünkön is az Orno–Quecetumban ill. származéktársulásaiban, valamint a tatárjuháros-lőszertölgyessel (*Aceri tatarico*–*Quercetum*) és a törpemandulás zárócserjésével (*Amygdaletum nanae*) alkotott kontakttársulásaiban valósul meg. Ez a gyöngyösi Sár-hegyen jól megfigyelhető jelenség nyugat felé a kontinentalitás csökkenésével még jól megfigyelhető a Szár-hegyen és a főkajári Somlyón, a kenesei magasparton elszegényedőben, Öskүнél azonban a *Rosa* fajdiverzitás a kerecsendi erdő magasabb kiemelkedéseihez hasonló (FACSAR in: SZUJKÓ-LACZA 1984). A kontinentalitás csökkenésével a *R. livescens*-t legtovább a *R. spinosissima* kíséri azonos termőhelyi feltételek mellett, míg az *Amygdalus nana* és a *Cerasus fruticosa* előbb elmarad. Figyelemre méltó azonban, hogy a vasi szigetvulkánokon a *Cerasus fruticosa* újra feltűnik, de most már a *Rosa gallica*-val található a molyhos-tölgyes bokorerdeik fragmentumaiban (Ság, Hercseg).

A *R. livescens*nek eddig mind a Balatonicum, mind a Vesprimense területéről csak a tipikus alfaja volt ismeretes (subsp. *livescens* : syn. subsp. *trachyphylla*) több változatban. A Káli-medencéből kiemelkedő Fekete-hegy bazaltplatóján előkerült a másik alfaja is, a kevert tüskézettü var. *memorivaga* változatban, jól felismerhető hibridjeivel együtt.

A jelen előadásban a vizsgált fajok előfordulási viszonyaival foglalkozva a Magyar Középhegység déliebb szárnyaira ható flóraösszetételre kívántam felhívni a figyelmet, ami a további cönológiai vizsgálatokhoz feltétlenül szükséges.

IRODALOM-LITERATUR

- BORBÁS, V. (1880). *Primitiae monographiae Rosarum imperii Hungarici* – Matematikai és Természettudományi Közlemények, 16 : 305–560.
- BORBÁS V. (1882): *Rosa Szabói* BORBÁS. Magyar orvosok és természetvizsgálók 1880. aug. 21–27. Szombathelyen tartott XXI. Nagygyűlésének történeti vázlatai és munkálatai, Budapest. 311–312.
- BORBÁS V. (1900): *A Balaton tavának és partmellékének növényföldrajza és edényes növényzete* – A Balaton Tudományos Tanulmányozásának Eredményei 2/2.
- DEGEN Á. (1924): *Rosa L.* in: JÁVORKA S. *Magyar Flóra*, Budapest. 538–590.
- DEGEN, Á. (1925): *Rosa Györffyana n. sp. et species diversae generis Rosae a Professore Györffy in montibus Bakonyensibus collectae* – *Acta Litterarum ac scientiarum Regiae Universitatis Hungaricae Francisco-Josephinae. Sectio Scientiarum naturalium* 2/1. 1–4.
- FACSAKAR G. (1980a): *A Bakony és a Balaton-felvidék rózsafajának fontosabb jellemzői*. A nyolcadik Bakony-kutató Ankét, Zirc, Bakonyi Természettudományi Múzeum, 37–45.
- FACSAKAR G. (1980b): *Kiegészítések és pótlások a Rosa nemzetséghez in: SOÓ R. A magyar flóra és vegetáció rendszertani és növényföldrajzi kézikönyve*, 6 : 53–55, 166–170.
- FACSAKAR G. (1982): *Az elliptikus levelű rózsza (Rosa elliptica TAUSCH) Magyarországon* – *Kertészeti Egyetem Közleményei*, 46 : 163–173.
- FACSAKAR G. (1984a): *Két erdősztyepp vadrózsza faj (Rosa gallica L., R. livescens BESS.) ökológiai és társulási viszonyai Magyarországon* – *Lippai János Tudományos Ulésszak*, 1982. ápr. 28., *Kertészeti Egyetem*, Budapest. 785–797.

DIE ERFORSCHUNG VON EINIGEN KRITISCHEN TAXA DER GATTUNG ROSA AUF DEM BALATON HOCHLAND UN DEN ANGRENZENDEN GEBIETEN DES BAKONY-GEBIRGES

Est ist zum ersten Mal gelungen das Vorkommen der mitteleuropäischen Art *Rosa elliptica* TAUSCH, innerhalb des Gebietes des Bakonyicum nachzuweisen. Die derzeitigen Fundorte der Art zeugen für die Reliktgebüsche der Eichen-Tatarischer Ahorn Mischwälder der Löss-Steppen.

Unsere Untersuchungen brachten den Beweis eines erweiterten lokalen Areals der pannon-karpatischen Art *R. zalana* WIESB. innerhalb des ganzen erforschten Gebietes. Der Einfluss des Illirischen Florengebietes wird in der westlichen Hälfte unseres Gebietes durch das Vorkommen der Arten dieses Formenkreises: *R. zagrabiensis* VUKOT. et H. BR. und *R. szabói* (BORB.) FACSAKAR (nur auf dem Somló-Berg) angedeutet und zwar in den Flaumeichenwäldern sowie in ihren Abkömmlingen.

Ein für das Balaton-Hochland typisches Taxon der Gattung *Rosa* stellt die illirische (balkanische) Art, *R. polyacantha* (BORB./DEG.) dar. Die gracilen, jedoch gedrungenen tiefgrünen Gebüschen der Art konnten südwestlich von der Linie Veszprém–Szántód bis zum Uzza-Tal gefunden werden – vor allem auf Felsenrasen, seltener in Eichenwäldern. Die Art *R. hungarica* KERN., die auf eine Fehlbestimmung vorerwähnten Taxons zurückgeführt werden muss, konnte nicht nachgewiesen werden.

Die pontisch-kontinentale Art *Rosa livescens* BESS. erwies sich in beiden erforschten Florenbezirken nach dem Westen als allmählich spärlicher, sie ist ein Relikt der Steppen, das zur Zeit aus Lössboden sowie Dolomit- und Basalt-Grundgesteinen wächst.

Die studierten *Rosa*-Taxa wurden bisher im Laufe der cönologischen Erforschung des Gebietes nicht berücksichtigt.

A szerző címe (Anschrift des Verfassers):

DR. FACSAKAR Géza
H–1118 Budapest
Ménési u. 44.